

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОРОДОВИХ ПОЛКІВ У 1707–1708 РР.

Проблема підготовки і проведення реформи військової організації Війська Запорозького в 1707–1708 рр. до теперішнього часу викликає суперечки серед істориків через нез'ясованість і невизначеність її принципових моментів. До сьогодні залишалося достеменно нерозв'язаним питання, чи була вона проведена взагалі, чи залишилася лише на стадії задумів російського царя Петра I Великого і гетьмана України Івана Мазепи.

Сюжет цей так чи інакше порушувався в багатьох працях дослідників історії України і, зокрема, російсько-українських взаємин. Найбільш помітний внесок у вивчення проблематики внесли в XIX столітті М. Костомаров, а в наш час — український вчений О. Сокирко. Якщо Костомаров першим порушив в історіографії саму проблему, підсумувавши вже відомі джерела¹, то Сокирко, проаналізувавши майже всі введені в обіг дані, окреслив причини та передумови, а також можливу концепцію реформи².

Перші чутки про реформу, а точніше про плани перетворення в драгуни київських і прилуцьких козаків, з'явилися ще восени 1705 р. і відомі нам з листа Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського — джерела мемуарно-нарративного характеру³. Навряд чи наведена генеральним писарем інформація повністю відповідала реальним намірам царської влади, але виникнення подібних чуток саме в цей час є дуже показовим і, можливо, свідчить про якісь попередні консультації Петра і Мазепи в питанні реформи.

Тенденція була очевидною: в 1706 р. можемо констатувати вже факт переговорів царя і гетьмана, що безпосередньо стосувалися реформи. Крім непрямих свідчень Орлика⁴, на це вказував і сам І. Мазепа. У серпні 1707 р. він нагадував Г. Головкіну, що ще минулого року «в Києве (тобто у липні 1706 р. — *К.К.*), так сам великий государь, его царское величество, яко и ваша велможность по указу его монаршом изволили мне говорить, дабы тая компания в полках рейменту моего устроевалася не вдруг, но поволи, чтоб в

---

¹ *Костомаров Н.И.* Мазепа // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — СПб., 1885. — С. 295–296, 312–313.

² *Сокирко О.* Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2.

³ Там само. — С. 103–104.

⁴ Там само. — С. 104.

народе не повстала молва»⁵. А згідно з визнанням гетьмана І. Скоропадського, сам Мазепа на військовій раді у Жовкві в квітні 1707 р. вже озвучив план, «жебы по давному звичаю и постановлению учинити реестровых козаков, которые бы в войско ходили, и за тое з войскового скарбу плату брали, а иншие, которые бы не были в реестре, домовство управляли». Тоді ж, мабуть, з'явився і царський указ з цього приводу, який, як писав Скоропадський, «мы сами видели и чули»⁶.

Що ж за заходи щодо «устроения компаний» планувалося провести? За справедливим припущенням О. Сокирка, йшлося про перетворення українських козацьких полків за зразком проведеної раніше реформи слобідських, з «перебором» козаків для поділу на заможних, здатних нести військову службу, і інших — «подпомощников», яким належало матеріально «помогать в службе» виборним, щоб ті «тою их подмогою были конны и оружейны». Перші і повинні були скласти так звану «компанию», яка згадується в джерелах. Звичайно ж, жодним чином не йшлося про перетворення козацтва на подобу регулярної армії, а скоріше про реформування існуючої станової військової організації з метою підвищення її боєздатності⁷.

Ще В. Дядиченко переконливо показав, що передумови реформи українського війська назріли в кінці XVII — на початку XVIII ст. й головно були обумовлені розшаруванням серед козацтва, що постійно поглиблювалося. Так, наприклад, у 1718 р. в Полтавському полку чисельність збіднілих козаків складала від ½ до ¾ від загальної кількості. Гетьманська адміністрація не раз констатувала, що існують козаки, які ніколи не несуть службу в силу недостатнього матеріального забезпечення⁸. Проблема ця повинна була тільки загостритися по мірі все більш активного залучення козаків у бойові дії Північної війни та інші військові операції 1707–1708 рр.

Необхідність впорядкування ситуації, що склалася, була цілком очевидною Мазепі, який пропонував поділ українських військ на основні та резервні залежно від можливості брати участь у військових експедиціях московському уряду ще в 1688 р., тобто за двадцять років до описуваних подій⁹. В окремих випадках гетьман навіть реалізовував подібний підхід, про що свідчить універсал від 24 травня 1698 р., виданий ним Чернігівському Слєцькому монастирю. Документ, надрукований ще в 1867 р. у «Чернігівських губернських відомостях», процитував у своїй праці архієпископ

⁵ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 г. — Спр. 3 а. — Арк. 544.

⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — Москва, 1842. — С. 257; Сокирко О. Назв. праця. — С. 112.

⁷ Сокирко О. Назв. праця. — С. 105–106, 111–112.

⁸ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 413–423.

⁹ Сокирко О. Назв. праця. — С. 112.

чернігівський Філарет Гумілевський¹⁰, слідом за яким на це джерело звернув увагу український історик другої половини ХХ ст. В. Дядиченко¹¹. Вже в наш час він був знову надрукований з архівного оригіналу. Гетьманський універсал декларував, щоб чернігівські, а також, вочевидь, ніжинські і київські козаки, які проживали у монастирських селах і «котории неколи до войска не ходят, абы помощним (має бути *помощни*. — *К.К.*) были людям тяглим в кормленю компанейцов и пехотного товариства»¹². Тут ми, звичайно ж, маємо справу з локальним прикладом, який не може вважатися повною мірою прообразом реформування військової організації городових полків, оскільки стосувався козаків, які, будучи особисто вільними, проте вже перебували в поземельній залежності від монастиря. Важливе, однак, не тільки усвідомлення гетьманською владою самої можливості заміни прямого обов'язку військової служби з боку остаточно збіднілих козаків на інші натуральні або грошові повинності на користь діючих і боєздатних військ, а й здійснення подібного кроку, нехай навіть у нетиповій ситуації і у вкрай обмеженому масштабі.

Мазепа, людина сучасна і освічена, розумів всі недоліки станового ополчення і плюси регулярної армії. В одному з листів Г. Головкину він скаржився на закиди коронного гетьмана А.М. Сенявського, якому були послані на допомогу («в суккурс») козаки київського, білоцерківського та інших правобережних полків (детальніше див. про це нижче). Коронний гетьман, за словами Мазепа, «за неспех до Полци посланного от войска моего суккурсу всегда мене пеняет и тепер пишет, что если бы я заранее з весны тот суккурс прислал, то и енерал Крассав в Прусах не урекрутвалбися так силно и Брест не укрепилбися». Гетьман закликав Головкина, «если возможно так малою горсткою не рекулярного войска того всего доказат», що закидає йому Сенявський. «И приличней бы и возможней им было того доказоват болшою силою, — продовжував Мазепа, — меючи на 20 тысячей и полского, а одчасти и рекулярного войска, да целе ничего не хотят чинит и тепер недействително пребывают, сам з обозом близ Замосця стоит, инные дивизии на килконадцат тысячей над Вислою близ Сандомира без всякого военного действия и промыслов остаются», при тому, що «суккурсу» українського гетьмана заборонено надавати провіант¹³.

Загалом у першій половині 1707 р. концепція майбутньої реформи була узгоджена царем і гетьманом, проте здійснення її наштовхнулося на низку серйозних перешкод. Насамперед — це старшинська опозиція, яка вбачала в

¹⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3: Мужские монастыри. — Чернигов, 1873. — С. 19–20.

¹¹ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 415.

¹² Універсали Івана Мазепа. 1687–1709. — Ч. 1. — К.–Львів, 2002. — С. 312–313.

¹³ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. Недатированная цедула // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708. — Спр. 3 а. — Арк. 491.

перетвореннях пролог до послаблення своїх станових привілеїв і применшення політичної окремішності Гетьманщини у складі Росії¹⁴. По-друге, це ймовірність невдоволення з боку рядового козацтва, яке мало б перейти в розряд «підпомічників», що могло б бути спричинене побоюваннями в перспективі втратити козацьке звання зовсім, перетворившись на «посполитих». По-третє, складна військово-політична ситуація протягом 1708 р.

Мазепа, який, як видається, розумів соціальні наслідки реформи і усвідомлював її необхідність, займав двоїсту позицію. Царському уряду він пропонував свій план улаштування «компаній», а в бесідах зі старшинами, якщо вірити П. Орлику, перекладав всю відповідальність за проведення перетворень на Петра I, виставляючи себе виконавцем, вимушеним підкорятися монаршим указам.

Серед листування за початок 1707 р. збереглася недатована цидула Мазепа, прикладена, вочевидь, до одного з листів Г. Головкину, що були написані невдовзі після ради в Жовкві. У ній гетьман висловлював сумніви в успішності майбутньої реформи. Мазепа просив петровського сподвижника, «усмотревши благополучное время», донести царю, щоб «мне не попадет в страшный его монарший гнев, за тое, когда указ его величества о устроении компаний з городского товариства не придет в совершенство, за смятением яким (чого не зычу) непостоянного здешняго народу, который никогда в глумом своем разумении не утвердит того и не разсудит, який конец з сего начинания будет, быле бы токмо свою волю совершить, а до того и по панах полковниках порозумелем, что тот указ монарший о компании, не велми им приятен»¹⁵.

Особливо інтенсивно реформа обговорювалася Москвою і Батурином в серпні 1707 р., коли Петро I 10 серпня направив гетьману листа з розпорядженням «во всех Малороссийских полках конечно нынешней осенью и зимой», до початку майбутньої воєнної кампанії, провести узгоджені раніше перетворення. Частково матеріали серпневого листування гетьмана з царем і Головкиним відомі історикам давно¹⁶. Найбільш скрупульозно їх проаналізував О. Сокирко¹⁷. Проте ще більш детально суть справи викладена в невідомому донедавна історикам постскрипту до листа гетьмана Г. Головкину. Його російськомовний переклад був наведений в праці Т. Таїрової-

¹⁴ Сокирко О. Назв. праця. — С. 104-105.

¹⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1707 р. — Спр. 3. — Арк. 59. Текст цей наводив ще І. Голіков (*Голиков И.И.* Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавския победы и предшествовавших измены Мазепы. — Т. 15. — М., 1795. — С. 158), датуючи його початком 1707 р., а на цю працю вже посилався М. Костомаров (*Костомаров Н.И.* Указ. соч. — С. 312).

¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі — ПБИПВ). — Т. 6 (июль-декабрь 1707). — СПб., 1912. — С. 44, 287–289.

¹⁷ Сокирко О. Назв. праця. — С. 105.

Яковлевої¹⁸. Ми скористаємося оригіналом, який до цього часу залишався поза увагою істориків.

Нагадуючи Г. Головкіну про прийнятті раніше рішення щодо введення «компаній», Мазепа намічав перші полки, де вони мали бути впроваджені. «По таких преждних словах дерзалбым советовати (Бог сам сердцевидец весть, что не для частных моих яких интересов, но по должной верности и для большой моей прислуги), — переконуював гетьман главу Посольської канцелярії, — дабы устройство компаний не разом, во всех полках в еден год свершилося, но прежде бы в одном или в двоих, яко то в Стародубовском и Чернеговском, которые полки от Запорожья и от Украины сут далечайшии и люде в них смиреннейшии и послушлившии, а потом бы уже поволиты тым же образцем и в прочих полках устроивалось дело надлежащее. А когда вдруг во всех полках начнется нагле тая компания устроивати, то боюся, дабы вместо прислуги, не учинити в народе смятения, понеже тая вещь ест новая, и в Войску Запорожском необыклая».

Крім того, Мазепа повідомляв, що «панове полковники по объявлении себе от мене указу его царского величества ... аще и декляровались без всякой противности волю монаршую исполнити, обаче не веселым лицом, но печальным и поалтерованным сердцем одыйшли от мене и слышно мне, что межи собою советуя о том говорят: Мы (мовит) указ монарший в совершенство приводит не отрицаемся, но Бог вест, если тое новое и небывалое дело не учинит в черне и во всем народе малороссийском нечаянного мятежу и смятения, да и тое говорят, что недавно (мовит) премошная его царского величества грамота до гетмана и до всего Войска Запорожского была, обнадеживаючи как при древних правах и волностях наших непременно содержать, а ныне над надежду нашу, инний прислан указ».

Гетьман скаржився, що старшина незадоволена ним: «Всю же вину мне полагают и пререкают за очима, что я о них не брегу и не стараюся о тое, дабы права и волности древние не были повреждаемы, откуда не токмо роптание но и внутреняя вражда против мене утверждается и умножается для того наипаче, будто я не хочу добивати великому государю ... за них челом»¹⁹.

8 вересня 1707 р. з Варшави Головкін писав, що Петро I погодився із запропонованим Мазепою коригуванням попередніх планів і звелів гетьману «поменутое два полка ... по разсуждению своему в компании напрех

---

¹⁸ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 333–334, 464.

¹⁹ Постскрипtum письма И.С. Мазепы — Г.И. Головкіну к письму от 22 августа 1707 г. [датується по упоминанию о смерти киевского митрополита Варлаама Ясинского «сего» дня, т.е. 22 августа] // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 544–545.

устроить, прочие ж полки во такое удобное время, ...усматривая случаев и времени»²⁰.

Однак події нового, 1708 року, найголовнішою з-поміж яких було загострення ситуації на російсько-шведському фронті, змусили переглянути або навіть відкласти всі виношені раніше плани. У зв'язку з цим надалі необхідно розглядати всі пов'язані з реформою дії гетьмана в контексті військово-політичної ситуації зими — літа 1708 р.

На початку січня 1708 р. Петро I, стривожений чутками про пересування шведів на Правобережну Україну, наказав Мазепі поспіхом рухатися з тим військом, яке він зуміє зібрати, під Білу Церкву. Про терміновість і важливість цих розпоряджень свідчить факт, що два листи царя з цього приводу були вислані 18 і 19 січня один за другим²¹, так що Мазепа отримав їх з одним кур'єром 30 січня. Того ж дня він писав цареві, що, виконуючи його наказ, «послал до всех полковников ординансы мои, дабы, перебрав половину лутчаго товариства, немедленно з домов рушали и спешно шли за Киев». Про себе гетьман повідомляв, що виступає сьогодні ж²². Петро в листі до коронного гетьмана А.М. Сенявського, з яким мав взаємодіяти Мазепа на Правобережжі, зазначав, що українському правителю наказано «итти немедленно к Хвастову с выборными сердюцкими и компанейскими полками, також и ис протчих полков выбрав лутчих людей, наскоро»²³.

Крім цього, важливою внутрішньополітичною проблемою, що непокоїла не лише центральну владу, а й гетьмана, було Булавінське повстання, що почалося пізньої осені 1707 р. на Дону. В описуваний час Булавін прибув на Січ, де намагався вербувати нових прихильників, розташувавшись разом «з своим единомыслным товариством» у фортеці Кодак. Тепер його діяльність уже безпосередньо загрожувала стабільності в полках гетьманського реґіменту, тому надання Мазепою допомоги царським військам, відправленим на придушення руху Булавіна, відповідало і його власним інтересам. Отримавши звістку про прибуття на Низ «главного донского бунтовщика» від «зычливого корресподнента», Мазепа за розпорядженням Петра писав у Січ (зі знатним товаришем Батуринової сотні), вимагаючи видати Булавіна і «обнадеживая» січовиків «прещедрою милостью монаршею» і «гетманским призрением». «Но ничтоже тым моим писанием успех, — журився Мазепа, — понеже помянутых бунтовщиков не выдали, единую токмо будто верност и склонност явили, что послали ассаула своего с писмом до полковника кодацкого, дабы он гултайство тое, якое тот Булавин для исполнения своего

²⁰ Там само. — 1707 р. — Спр. 2. — Арк. 119.

²¹ ПБИПВ. — Т. 7 (январь–июнь 1708). — Вып. 1. — Петроград, 1918. — С. 9, 11, 22–23.

²² Там же. — С. 268–269. Див. також аналогічний лист Г. Головкину: РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 48–48 зв.

²³ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 23–24.

враждебного намерения начал был собирать, разогнал и ему Булавину приказал смирно там пребывать»²⁴.

Повідомивши Головкіну ці невеселі новини, Мазепа далі знайшов доречним нагадати, що той «изволил до мене указом его царского величества ... писат о устроении прежде в двух полках смиреннейших, от запорожцев далечайших Чернеговском и Стародубовском з городовых казаков компании». Відповідно тепер гетьман просив керівника посольських справ донести Петру I про сумніви, що охопили його: «если тот прежний указ его монарший исполняя, начат в помянутых двух полках устроеват компанею или смотря на нынешнее состояние оставит на иное удобнейшее время»²⁵. На цей лист 30 січня 1708 р. (з Мінська) Г. Головкін відповідав, що донесе про «учреждении компо[нейских] городовых полков» царю і повідомить про отримані з цього приводу розпорядження²⁶.

Як видно, листування між урядом і гетьманом з питання «компаній» тривало всю другу половину 1707 — початок 1708 рр. Тим часом наближалася весна — термін для розпочинання перших заходів, намічений після ради зі старшиною самим гетьманом у серпневому листі Головкіну. Тоді Мазепа підкреслював, що огляд козацьких полків зручніше здійснити в поході, коли «всякому ... полковнику надобно полк свой увесь в поле выпроводити, товариство, кони и оружие пересмотрети и разсудително войско перебрать, хто будет угоден, а хто не угоден до компанийской службы». Тому улаштування «компаній» з осені–зими, як вимагав спочатку Петро, було пересунуто на весну²⁷.

На початку лютого Мазепа зайняв Фастів, де простояв майже до кінця березня. Тут-то і були здійснені перші кроки наміченої реформи. Документи про це опубліковані вже давно, але уваги істориків не привертала.

«Исполняя верным подданским моим сердцем премоющее вашего царского величества повеление, приказал уже в сотнях засеимских, к Велико-российским городам ближайших, з городского товариства устроить компанию, которой събралось 750 человека, а в прочих полках не починал еще тоей компании устроевать, для того, что едно войско тут при мне, а другое в домах обрывается, да во время нынешнаго состояния, без указу вашего царского величества, и не смею», — повідомляв гетьман російському царю 27 лютого 1708 р. Лист цей було опубліковано двічі²⁸. Детально Мазепа

²⁴ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 38–39. Лист від 19 січня 1708 р. з Батурина. Див. той же лист у вигляді «перевода»: Там само. — Арк. 40. (Пор.: *Костомаров Н.И.* Указ. соч. — С. 348–349.)

²⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 39–39 зв.

²⁶ Там само. — Спр. 2. — Арк. 24.

²⁷ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 288–289.

²⁸ И.С. Мазепа — Петру I. 27 февраля 1708 г. Фастов // Там же. — Т. 7. — С. 349. Більш рання публікація помилково датує лист 26 лютого (Основа. — 1862. — № 5. — [Отд.] 11. — С. 41–42).

написав про це і Г. Головкіну: «по указу его ... монаршому, являя мою верную прислугу, устроил з городских козаков компанию в сотнях засеимских, к великороссийским городам ближайших, в Глуховской, Воронижской, Кролевецкой и Коропской». «А о иных полках, — продовжував гетьман, — писал я до вашей велможности, но не получил ответу, в которых устроят такого порядка без повторного монаршого указа не смею, смотря на нынешнее состояние, для якого чи не лутче бы то дело отставит до иного благополучнейшего времени, обаче я во всем полагаюся на волю всемиловейшего моего царя и государя его царского величества и на благоразумное вашей велможности наставление и буду себе ожидать премошного монаршого указа»²⁹. На це Головкін відповів: «Устроением компаней из Глуховской, Воронежской, Коропской сотни царское величество зело доволен, а ныне из других полков делат ли то или до времени отложить и в том полагаетца царское величество на ваше разсуждение»³⁰.

У зв'язку з цим не можна не звернути увагу на ще один документ, широко відомий історикам, який неодноразово публікувався і згадується не лише в спеціальних, а й популярних працях з історії України. Йдеться про універсал гетьмана Глухівському сотникові Олексію Туранському, який до цього часу помилково датувався 2 березня 1701 р. Вперше на основі оригіналу, що зберігається нині в Чернігівському історичному музеї, його було опубліковано В. Модзалевським у 1918 р.³¹, повторно на основі оригіналу — чернігівським істориком І. Ситим кілька років тому³².

Джерело це настільки відоме, що його фотокопії нам вдалося навіть розшукати в Інтернеті. На оригінальному документі рік позначений літерами «аџи», однак верхні лінії «и» подовжені й загнуті вправо, що і призвело до її помилкового прочитання як «а». Важливою є ще одна обставина. Універсал виданий в місті Фастові («Хвастове»), яке довгий час залишалося ставкою проводиря правобережного козацтва Семена Палія. У 1701 р. Мазепа там перебувати не міг, тим більше з військом. Ніяких джерел, що б підтверджували факт перетину гетьманом російсько-польського кордону в цей час, немає та й бути не може. За складеним О. Оглоблиним переліком перебування гетьмана в різних місцевостях за 1687–1709 рр. видно, що у Фастові в лютому — березні він був один раз — саме 1708 р. Доречно зауважити, що

---

²⁹ РДАДА. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 503. Раніше ми помилково датували цей текст осінню 1708 р. (Див.: Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства» // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — 2011. — № 2. — С. 153).

³⁰ Г.И. Головкин — И.С. Мазепе. 11 марта 1708 г. Бешенковичи // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 2. — Арк. 54–54 зв.

³¹ Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 171.

³² Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Публікація друга // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 41.

видання універсалу Туранському в 1701 р. саме у Фастові викликало у історика обгрунтовані сумніви³³.

Нарешті, сам зміст універсалу Туранському дозволяє абсолютно однозначно пов'язати його з вищенаведеними листами гетьмана Петру I і Головкину. Документ адресувався товариству «старшому и меншому сотен Засеймских: Глуховской, Кролевецкой, Коропской и Воронижской» — тим самим, що згадані в посланні Головкину. Гетьман наказував А. Туранському провести «перебор», вибравши з козаків «[замо]жнейших и оказалших ... на конях лучших [с изр]ядным оружием (реконструкція тексту в обох випадках наша. — К.К.)». Виборне козацтво мало у будь-який момент за розпорядженням гетьмана «на монаршую службу рушати без всякого отлагательства»; «подлейшее зас товариство в домах оставатися маючие повинно будет тому виборнейшому товариству всякое всегда до подъему належатое чинити вспомоgetельство по его пана сотника рассмотрению и предложению»³⁴.

Перші кроки по запровадженню «компаній» Мазепа здійснював у досить нервовій обстановці. Про це свідчить і те, що універсал Туранському був виданий трьома днями пізніше, ніж гетьман офіційно повідомив про це цареві, і низка інших обставин.

Переформування українських військ не випадково почалося саме з засеймських сотень. Крім фактора їх наближеності до Росії, слід звернути увагу й на те, що ще в 1690-х роках засеймські козаки разом з компанійцями активно залучалися до охорони кордону, були предметом особливої уваги гетьмана, який, треба думати, вважав їх одними з найбільш надійних і боєздатних формувань свого регіменту³⁵. Не випадковим є і рішення Мазепа вести «перевибір» під час походу, та ще й на Правобережжі, залишивши на території Гетьманщини частину городових полків. Тим самим гетьман намагався локалізувати можливе невдоволення козацтва та окремих представників старшини, про ймовірність чого він писав Головкину раніше. Опасіння за власну безпеку проте не залишало Мазепу. У листі голові

³³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 397, 400. Укладачі ще одного переліку місцевостей, де бував Мазепа, вказують на його перебування у Фастові 9 листопада 1700 р. з посиленням на архівне джерело (Універсали Івана Мазепа. 1687–1709. — Ч. 1. — С. 631). Фактично можна стверджувати, що ця інформація також помилкова. 1 листопада Мазепа писав до царя з Батурина (Листи Івана Мазепа / Упор. Та автор передмови В. Станіславський. — Т. 2: 1691–1700. — К., 2010. — С. 692), де перебував й 10 листопада (*Оглоблин О.* Назв. праця. — С. 396).

³⁴ *Ситий І.* Назв. праця. — С. 41.

³⁵ *Токарев С.А.* Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. — Вип. 61: Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності. — Ніжин, 2011. — С. 56–67.

Посольської канцелярії він скаржився, що перебуває «в Хвастове аки агнец посреде волков, ... не имея при себе с войск великороссийских жадного человека», оскільки відправлені до нього «полполка» з Полоцька ще не прийшли, а його постійний ескорт — «тые полки, якие всегда при боку моем обретаются в походах, остались на местцу», не маючи ні запасів, ні припасів, ні підйомних коней³⁶.

На довершення всього саме у Фастові застала гетьмана звістка про донос В. Кочубея та І. Іскри. 24 лютого, за три дні до інформування царя про реформу засеймських сотень, Мазепа писав Петру, просячи видати йому донощиків на військовий суд³⁷. А 9 березня він знову вмовляв Головкіна скасувати указ про відправку «клеветников» до російської столиці, визнавши, що боїться, «чтоб не учинилося от полковников (якии им мало не все свойственники) в войску возмущение, которых латво тою посылкою подвигну ку себе на вражду и ненавист» тим, що провина Кочубея та Іскри не буде проголошена публічно. Це призведе до звинувачень гетьмана в тому, що донощики відправлені в Москву, як писав гетьман, «безвинно, з приватной моей вражды». «И если за Палея, единого гултяя и пьяницу, много было на мене прерикания, что неогласил его вины, без всякого воинского суда одослал на Москву, являя первый образец разорения прав и волностей войсковых, кол меж паче за тых особ, которые сут в Войску Запорожском первойшии, не возстанут на меня з прериканием и неправдами, понеже и без того московским духом мене нарицают», — нарікав Мазепа³⁸.

Огляд засеймських сотень супроводжувався іншими, менш помітними заходами, однак досить важливими з точки зору досліджуваної проблематики. Так, 5 березня Мазепа писав Головкіну, що «послалем ордынанс мой до полковника полтавского, в домах с всем полком для бережения от Крыму границ оставленного, чтоб он, з выборным полку своего товариством ишол ку Самари на Вороную», де знаходився, за відомостями гетьмана, Булавін («на Вороной паланку себе зделал и укрипился»)³⁹. Полтавський полковник І. Левенець відповідав гетьману, що, отримавши його розпорядження, «зараз взявши килка сот товариства полку своего вийшодем за Орел»⁴⁰. Точне число «выбора» в Полтавському полку невідоме, однак з іншого листа І. Левенця випливає, що таких було більше тисячі чоловік. Так, Мазепа рекомендував полтавському полковнику «виборного товариства своего полку, удержавши

³⁶ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3а. — Арк. 505.

³⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышом-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2: 1691–1722. — М., 1859. — С. 68–70.

³⁸ Постскриптум к письму И.С. Мазепы — Г.И. Головкіну от 9 марта 1708 г. // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 102.

³⁹ Там само. — Арк. 92. Див. також: Там само. — Арк. 107 зв.

⁴⁰ И.П. Левенець — И.С. Мазепе. 27 марта 1708 г. «З Перещепины Орелской» // Там само. — Спр. 3 а. — Арк. 398.

тысячу в сей дорозе, остаток оных» відправити додому. Цікаво, що Левенець відкинув гетьманське розпорядження на тій підставі, що «за таковою отпускою схотели б и переборное товариство до домов своих, если не явным, принамней потаемным способом уходити». «А тут под сее время як найбільше войска треба, — резюмував Левенець, — поневаж мая 2 дня донце фортецу черкасскую Булавинови без боя подали»⁴¹.

А ще 19 лютого Мазепа повідомляв, що коронний гетьман А.М. Сенявський і через листи, і за допомогою свого резидента при гетьмані вимагає від нього відправки «суккурсу 3000 выборного войска з добрим комендиером и чтоб тое войско рейменту моего под коммендою его, господина Сенявского, zostавало и ординансов его ж слушало». Військо це мало діяти проти невеликої «партии» шведів і декількох хоругв київського воєводи Ю. Потоцького, що залишилися у Великій Польщі після того, як основна армія Карла XII пішла до Литви. «Того ради на местце поляков требует выборного рейменту моего войска 3000», — резюмував Мазепа в листі Головінці, натякаючи на небажаність відправки коронному гетьману необхідної їм підмоги, з причини відсутності на Правобережжі корму для людей і коней⁴². З листа гетьмана царю від 27 лютого з'ясується, що Сенявський незабаром змінив свою думку, пропонуючи, щоб Мазепа «далечайшим походом ... войска не трудил», обмежившись відправкою вже шеститисячного «выборного войска» у Велику Польщу. Український гетьман продовжував розвивати свої тези про неможливість реалізації даного заходу⁴³. 8 березня він знову писав Головінці, що Сенявський продовжує наполягати на своїх вимогах. Зі свого боку Мазепа вказував на нову перешкоду, а саме: що «надобно б вперед послать в городовые полки для выбору оногo, понеже zde при мне малое число войск городовых з полками пехотными и комонными обретається, но большая часть в домах zostает», крім того, Стародубський полк відправлено до Бихова, а Полтавському наказано діяти проти загонів К. Булавіна⁴⁴. Трохи більше ніж через місяць Сенявський знову повернувся до своєї вимоги, однак тепер він уже наполягав на 10 тис. виборних козаків, на чолі яких Мазепа особисто мав виступити до Заславля або ж до Дубна⁴⁵.

⁴¹ И.П. Левенец — И.С. Мазепе. 12 мая 1708 г. «З обозу от Маяк» // Там само. — Арк. 384.

⁴² И.С. Мазепа — Г.И. Головінці. 19 февраля 1708 г. Фастов // Там само — Ф. 124: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 57–59 зв.

⁴³ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 348–349. Про те ж Мазепа писав Г. Головінці 5 березня. (Див: РДАДА. — Ф. 124: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 90–91 зв. Див. також: Костомаров Н.И. Указ. соч. — С. 340–341. Дата листа Мазепи до Петра I у вченого помилкова).

⁴⁴ РДАДА. — Ф. 124: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 94–96.

⁴⁵ И.С. Мазепа — Г.И. Головінці. 17 апреля 1708 г. Белая Церковь // Там само. — Арк. 134–135 зв.; Костомаров Н.И. Указ. соч. — С. 342–343.

Знову повертаючись до цієї теми в листі від 25 квітня, І. Мазепа зазначав, що «нарядив» трьохтисячний «суккурс», якому велено зосереджуватися під Бердичевом. Загін очолив київський полковник Федір Вольський, якому на допомогу гетьман дав білоцерківського полковника Михайла Омеляновича (саме так вони підписували свої листи), «человека разумного и в воинских делах искусного, который на месцу Палеевом поставлен в полковники». Мазепа, втім, вважав, що Сенявський не буде задоволений відправкою згаданого загону, оскільки вже «многократне и чрез почты и чрез нарочных посланцов пишет до мене, требуя конечно, дабы я сам с войсками ку Дубну ишол, а передом выборного войска 10 000 в суккурс до его посылал».

«Я уже тут з чим и при ком останусь, — обурювався Мазепа, — ибо по указу его царского величества я сюда легко выбрався з самою токмо компаниею да сердюками, а у тамобочных полковников городовых выборного товариства может быти у всякого по 600, по 700 и по 800 числом и того ради послал я ординансы мои во все заднепрские тамобочные полки, чтоб в поход военный рушали и ишли к Днепру и, не переправляясь, ожидали себе ординансу повторного, если меют переправлятца или нет». З цього приводу гетьман просив «скорого именного его царского величества указа»⁴⁶.

13 травня гетьман повідомляв Головкіну, що висланий Сенявському трьохтисячний загін (при цьому Мазепа звелів командирам «оглашат», що відправлено 6 тис. осіб) вже повинен знаходитися у Случі, звідки рушить на Богуславль і Дубно⁴⁷. Тим часом Федір Вольський і Михайло Омелянович повідомляли гетьману, що від польського командування надійшли вказівки «не барзо спешитися внутрь Полши и ... осторожными быти от всех сторон». Українські воєначальники скаржилися Мазепі на «малолюдствие» своїх загонів, в яких «пятисотного числа вуйска не достает, а тепер уже ледво и двотисячное число может бути». Причиною дезертирства була відсутність провіанту⁴⁸.

У наше завдання не входить подальший виклад поневірянь «правобережного корпусу», які докладно описані в збережених реляціях Ф. Вольського і М. Омеляновича і заслуговують на окреме дослідження. Важливо, однак, зазначити, що основу тритисячного «виборного» загону склав Київський полк «з тамобочными (правобережными. — К.К.) малолюдными полками переборными»⁴⁹. Крім Білоцерківського, йшлося про Богуславський⁵⁰, а також Канівський і Чигиринський полки. Про невелику чисельність двох

⁴⁶ РДАДА. — Арк. 138–139. Лист Мазепи Головкін частково переказав у своєму посланні до царя (Див.: ПБІПВ. — Т. 7. — Вып. 2. — М.–Л., 1947. — С. 758–759).

⁴⁷ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 163 зв.–164.

⁴⁸ Там само. — Арк. 212.

⁴⁹ ПБІПВ. — Т. 8. — Вып. 2. — М., 1951. — С. 526.

⁵⁰ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 316.

останніх, які повернулися наприкінці 1708 р. з походу, свідчить повідомлення київського воєводи Д. Голіцина, який назвав прибулих до нього очільників цих полків сотниками⁵¹. Крім них, навесні 1708 р. джерела відзначають існування на Правобережжі Корсунського, Уманського та Черкаського полків⁵². Цілком можливо, що виборні з них також були включені в експедиційний корпус.

На перший погляд, переформування усіх цих полків було викликане конкретною потребою, а саме: відправкою допоміжного загону на допомогу коронному гетьману А.М. Сенявському. У важкий похід безлюдним і голодним краєм були споряджені дійсно боєздатні кінні козаки, багато з яких навіть мали запасних коней⁵³. Мазепа підкреслював, що послав «под ляцкую комманду ... самих найлучших людей» з цих полків⁵⁴. Враховуючи загальну реальну чисельність «суккурса» (2000–2500 тис. осіб), кількість виборних з кожного правобережного полку, не рахуючи Київського, можна оцінити в п'ять сотень чоловік, не більше. Це, однак, було менше, ніж приблизні норми «выбора» у 600–800 осіб для «тамобочных», тобто правобережних полків, озвучені Мазепою і наведені вище. Звідси можна зробити висновок, що «выборные» замислювалися гетьманом, як певний постійний боєздатний кістяк, козаки якого повинні були брати участь у військових походах.

Між тим, до червня 1708 р. відноситься згадка про дії вже «переборных» засеймських козаків. У листі до Головкина Мазепа нарікав, що «в непостоянном и ко всякому злу склонном здешнем малороссийском народе, яв[н]е противные начинают произноситься голоса и роптание, тепер найпаче, когда злоключимая слава пронзеса всяда в городах и в войску, что бунтовничая проклятых булавиных партия нечаянным нападением полк Сумский розгромила, полковника самого и всю старшину в смерть позабывала». Гетьман повідомляв, що у зв'язку з цим «ординовал» в Полтавський полк, що «от Запорожья и от татар самый порубежный, сотника глуховского со всема сотнями засеймскими переборными, о которых перебору перед сим писал я до вашей велможности». Гетьман також повідомляв, що «приказал ему сотнику бодрое око и ухо имет на все в полку том народные обороты и всякие голоса». «И если хто начнет противного произносит в народе о донцах, калмыках и запорожцах, — рапортував Мазепа, — таковых повелел я ему сотнику имат, до туремного вязения дават и жестоко карат, сносясь и согласуя во всем з думным дворянином и воеводою», тобто з Семеном Протасовичем Неплюевим, який за гетьманським «ордиансом» перебував

⁵¹ ПБІПВ. — Т 8. — Вып. 2. — С. 948.

⁵² Там же. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 710.

⁵³ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 253.

⁵⁴ Недатированная цедула к письму И.С. Мазепы — Г.И. Головкину // Там само. — Спр. 3 а. — Арк. 520.

«с ратными комменды своая людми между полком Гадяцким и Полтавским»⁵⁵.

Як свідчать власноручні листи А. Туранського, 5 липня він прибув «до Полтавы з сотнями засеймьянскымы», розташувавшись «с виборным товариством в сту конях в городе, табор тожь по сем боку города з панами сотниками расположившы, абы жадной людям в пашнях шкоды не было, того пилне постеригаем, яко ж всякій господар при нас тут зостае, а сторожу пол(к)овую, якая зоставала и при его милости пану асаулу ене-ралном еще з прибавкою в певних урочищих по за Орилю».

«Тутешнего полку, якые у войско не ходылы по двадцят козаков и по трыдцят зъезьдячися з собою на приличных трактах держимо. Мне теж при городе зостаючы и в таборцу для всякого бережения и осторожности от легкомислних людеи — плевосиятелей тожь порадок при чулосты доброй и сторожи устроуеається, и хочь що неслушного появится от неужитих и свояволних людеи, таковых з тутешною старшиною завстяснувшы, и караем туремным вязеням и киевою карностю, що теж в городах сего полку много так же винайдовалося всякого непотребного шемраня», — рапортував Туранський. Відповідно до гетьманської «науки» він розіслав по полкових містах і містечках універсали Мазепи, одночасно заручившись підтримкою полтавського полкового осавула, який виганяв козаків, що засиділися по домівках, на військову службу, щоб поповнити поріділі ряди полтавчан, які нещодавно разом з російськими військами розгромили загін одного з булавінських отаманів Семена Драного. У прагненні підтримати громадський порядок серед охопленого невдоволенням місцевого козацтва (не без впливу повстання донців і запорожців, що їх підтримували) полтавський осавул використовував саме засеймських козаків, повчаючи, за скаргами городової старшини, занадто балакучих і караючи побиттям палицями тих, хто виступав проти існуючих порядків найбільш активно.

В результаті, як повідомляв глухівський отаман, «еще назбитъ жадной шкодливой свояволе не оказуется». Водночас він висловлював побоювання щодо можливих заворушень в разі появи на території полку залишків запорозького гультяйства, яке повтікало з поля битви після поразки Драного. За інформацією Туранського, запорожці (бл. 1 тис. осіб) спочатку рушили під містечко Сухарев, де захопили стадо худоби у донських козаків, однак їх наздогнали і розбили, через що вони втратили 52 людини. Потім вони піднялися вверх по Самарі, показалися біля Орільських містечок, але, помічені вартою, повернули в Січ, де, як сподівався Туранський, їх чекало суворе (аж до страти) покарання від кошової старшини за свавільний похід

---

⁵⁵ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 17 июня 1708 г. «З обозу [в Белой Церкви]» // Там само. — Арк. 691–691 зв.

на допомогу Булавіну⁵⁶. Надалі Туранський детально інформував Мазепу про дії з'єднаних російсько-українських військ проти повстанських загонів К. Булавіна⁵⁷.

Розглядаючи військово-організаційні заходи Мазепи в першій половині 1708 р., не можна не відзначити, що саме виборним козакам, будь-то заснований офіційно «Засеймский полк» або ж сформовані тимчасово загопи Полтавського, Київського і «малых» правобережних полків, доручалися (спільно з гетьманським найманим військом) всі відповідальні бойові завдання. Зазначені факти змушують з особливою увагою поставитися до нових повідомлень гетьмана про «переборе» козацького війська влітку 1708 р.

10 липня Петро I направив гетьману розпорядження йти до Києва у зв'язку з можливими планами шведів спуститися вниз по Дніпру. При цьому Мазепі наказувалося «конницу всю [разве мало что при себе оставит] з добрым камандиром изготовить налехке в поход». Ці з'єднання мали «бить» ворога «ззади», знищуючи його обози. «Сие надлежит немедленно делать», — резюмував цар⁵⁸. 18 липня Мазепа, отримавши монарший указ, повернув на Київ з дороги на Случ, куди рухався на з'єднання з польськими силами. Гетьман декларував, що прибув туди «и перебрав лутчую конницу (хотя у городовых козаков мало есть коней добрых, но больше худых и до войны не удобных, понеже, якими конми в домах робят, тыми, ради нищеты своей, и в поход военный идут), отпушу оную з компаниєю на службу вашего царского величества к полкам великороссийским, для разорения неприятеля созади»⁵⁹.

Прибувши під Київ, Мазепа 27 липня наказав, за його словами, «все полки рейменту моего переписать и что лутчшую з них конницу выбратьи, которая когда выберется, теды того ж часу без медления оную посылати буду туда, куды случай военный позовет и указ монарший ... повелит»⁶⁰.

30 липня Петро повторив наказ про відправку кінноти⁶¹, доручивши командированому для її прийняття у гетьмана капітан-поручику О. Петрово-Соловово скласти розпис переданим під його команду загонам⁶². 29 липня Головкин за наказом Петра писав Мазепі, вимагаючи надіслати до головної

---

⁵⁶ А. Туранский — И.С. Мазепе. 17 июля 1708 г. Полтава // Там же. — Спр. 3. — Арк. 328–328 об.

⁵⁷ Там само. — Арк. 331.

⁵⁸ ПБІПВ. — Т. 8. — Вып. 1. (июль–декабрь 1708 г.). — М.–Л., 1948. — С. 21.

⁵⁹ И.С. Мазепа — Петру I. «Из обозу от Аслам-городка». 18 июля 1708 г. // Основа. — 1862. — № 5. — [Отд.] 11. — С. 46.

⁶⁰ Цедула из письма И.С. Мазепы — Г.И. Головкину. 28 июля 1708 г. // РДАДА. — 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 558. Текст датується за змістом.

⁶¹ ПБІПВ. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 48.

⁶² Там же. — С. 49.

російської армії «выбрав добрых и вооруженных казаков, 2000 пеших, да 1000 конных, немедленно»⁶³.

10 серпня гетьман відправив з капітан-поручиком «с городовых полков лутчего перебраного войска 4500, и два полка компании 800 товариства в себе заключающие, для диверсии неприятелю к Пропойску». Крім цього, до Смоленська гетьман вислав, як було зазначено, «два полки, Переяславский и Нежинский в 3000-м числе, з которого 2000 доброй пехоты, а 1000 конницы». При ньому «з городовых самых недорослей и на худейших лошадях осталось 2800». З гетьманського листа до Петра I випливає, що реформування заторкнуло п'ять городових полків, що перебували при Мазепі, вибрані з яких і відправилися під Пропойск і Смоленськ. Він також зазначає, що в різного роду відлучках знаходяться Чернігівський, Стародубський, Полтавський і Гадяцький полки⁶⁴. У жовтні гетьманський канцелярист Данило Болбот свідчив, що при Мазепі залишаються Прилуцький, Миргородський і Лубенський полки⁶⁵. Виходить, що вони, разом із Ніжинським і Переяславським, і стали об'єктом реформування влітку 1708 р.

Переформовані полки продовжують фігурувати і в інших донесеннях Мазепи. «Доношу вашей велможности, — писав він Головкину, — что войско рейменту моего к Смоленску и к Пропойску отправленное, по переписе и перебору своем, переправясь чрез Днепр, мусило целую неделю на одном месцу, не идучи в надлежащий пут, умедлети, для того, что в дома по борошна ездили, понеже на той стороне Днепра через полгода в походе застаючи, все борошенные запасы истощили, а ныне, упровиантовавшись, на службу монаршую пошли»⁶⁶. В іншому листі гетьман знову нагадував цареві, що вже вислав до Пропойська «войско конное, с разных полков городовых перебранное», розпис якого було вручено О. Петрово-Соловово⁶⁷.

Чи свідчив літній масштабний «перебор» про продовження розпочатих у Фастові перетворень? На підставі відомих нам на сьогоднішній день даних однозначно на це питання відповісти не можна. Так, Петро і раніше вимагав від Мазепи відправки на службу виборних козаків, наприклад, в 1706 р. під Острого⁶⁸. Однак «перебор» 1708 р. охопив значну кількість козацтва — близько 11 тис. осіб з п'яти лівобережних (Прилуцького, Миргородського, Лубенського, Ніжинського та Переяславського), Київського і полків на

⁶³ Там же. — Вып. 2. — С. 498–499.

⁶⁴ И.С. Мазепа — Петру I. «Из обозу от Русанова». 10 августа 1708 г. // Там же. — С. 526–527.

⁶⁵ Кочетаров К.О. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Укр. іст. журн. — 2010. — № 6. — С. 23.

⁶⁶ Постскриптум к письму И.С. Мазепы — Г.И. Головкину. [Август 1708 г.] // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 466.

⁶⁷ И.С. Мазепа — Петру I. «З обозу от Русанова». 16 августа 1708 г. // ПБИПВ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 547.

⁶⁸ Сокирко О. Назв. праця. — С. 110.

правому березі Дніпра. Крім того, виборні від Полтавського полку діяли проти Булавіна. До слова сказати, це становило більше половини від тієї кількості реєстрових (20 тис. осіб), яких було створено в результаті реформи 1736 р.⁶⁹ Важливо і те, що, принаймні, значну частку виборних 1708 р. — близько половини — було переписано, тобто внесено в якісь спеціальні реєстри. Втім, незрозуміло, склалися вони тільки для потреб царських генералів, під команду яких передавалися загони, або ж і для гетьманської канцелярії, мали постійний або тимчасовий характер.

Вкрай важливим є ще один момент. На відміну від створення «компаній» в засеймських сотнях, масштабні заходи літа 1708 р. не тільки не були ніяк оформлені законодавчо, а й не були представлені верховній владі в особі царя як результат виконання його розпоряджень. Більше того, з серпневого листування Петра і Мазепи якраз випливає, що всі переформування гетьманських військ здійснювалися не у відповідності з якимось планом, а, як і раніше, у випадках з Булавіним та вимогами Сенявського, на потребу поточної оперативної обстановки, в даний момент пов'язаної насамперед зі вступом в Україну шведської армії. Тут слід звернути увагу і на заяву Мазепи в лютневому листі до Головкина, що для продовження перетворень він буде чекати чергового царського указу, і на відповідь останнього щодо передання регулювання строків і масштабів реформи на розсуд гетьмана. Тим самим фактично створення «компаній» призупинялося. Однак у разі, якби позиція царського двору змінилася, до кінця літа Мазепі вже було що пред'явити у відповідь на можливий запит государя.

Отже, формально реформа по улаштуванню «компаній» обмежилася засеймськими сотнями, а супутні їй і пізніші «перебори» не мали юридичного значення і офіційно носили тимчасовий характер. Проте, по суті, перед нами явища одного ряду, пов'язані загальною логікою політики гетьманської ставки і царського двору в питанні реформи. Фактично вона тривала у явочному порядку у вихорі розпочатої шведської навали на Україну, під тиском об'єктивних обставин, і в першу чергу через змушеність гетьмана надавати допомогу цареві і його союзникам (Сенявському) відповідно до вимог монарха.

Для Петра на той момент не відігравав ролі формальний бік справи, він не мав ілюзій щодо якісного підвищення боєздатності козацтва навіть за рахунок утворення «компаній» або створення загонів виключно з виборних. До осені 1708 р. ставлення царя до українських військ не змінилося: «а против Шведов, хотя б и много оных было, пользы почитай нет»⁷⁰.

⁶⁹ Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 33.

⁷⁰ Петр I — Г.И. Головкину. 13 октября 1708 г. // ПБИПВ. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 194.

Перехід І. Мазепи і значної частини козацької верхівки до шведів в кінці жовтня 1708 р. змусив царя і зовсім забути про плани створення «компаній», в обмін на вірність престолу старшин, що не підтримали гетьмана. Вочевидь, під час обрання І. Скоропадського чи десь на початку листопада старшині, яка зберегла лояльність, у відповідь на її прохання було повідомлено про зупинення реформи. Про це, як видається, свідчить заява загального змісту в універсалі нового гетьмана від 10 листопада 1708 р.: «лечь гды панове полковники и старшина о том почали просити, жебы тое (устройство компаний. — К.К.) отложено, tedy прислан знову инный его царского пресветлого величества указ, жебы того, по общему прошению нашему занехано»⁷¹. Не виключено, втім, що малося на увазі призупинення реформи навесні 1708 р., про що Мазепа просив, зокрема, посилаючися і на думку старшини.

У дійсності спроби проведення військової реформи Війська Запорозького в 1707–1708 рр. не мали нічого спільного з введенням в Україні «регулярства», навернення козаків у солдати або драгуни. Видається, розумів це і гетьман Мазепа, який навмисне звинувачував Петра у подібних задумах після свого переходу на бік шведів⁷². Цар від початку лише бажав «підтягнути» городові полки до слобідських в сенсі військової організації.

У значно складнішому становищі у зв'язку з проведенням реформи опинився Мазепа. Розуміючи, як ніхто, її необхідність, виношуючи плани перетворень з перших днів свого гетьманування і виступивши, по суті, автором концепції реформи, запропонованої уряду в Жовкві, гетьман, разом з тим, гальмував її проведення під тиском генеральної старшини і полковників. Мазепа не мав достатньої опори у старшинському середовищі, щоб здійснити реформу самостійно, без адміністративної підтримки Москви. Проте звернення його за такою підтримкою тут же перетворювало його в очах козацтва на такого собі губителя вольностей, «московского духа», що діяв на догоду централізаторським намірам царської влади.

Будучи свідками виникнення петровської регулярної армії і флоту, що потребувало від центральної влади величезних організаційних зусиль, людських і матеріальних ресурсів, українські владні кола априорі сприймали будь-які спроби змінити усталену військову організацію Гетьманату як втягування їх у вир перетворень, що не обіцяли легкого шляху, і в яких вони вбачали пролог до обмеження своїх станових прав і політичної автономії України. Гетьман, залежний від старшинських угруповань, виявлявся заручником цих настроїв, змушений був лицемірити, викриваючи, якщо вірити Орлику, перед українською знаттю задуми царя повернути козаків у солдатів, а монарху скаржачись на «непостоянный народ», затятий «в глупом

⁷¹ Маркевич Н. Указ. соч. — С. 257.

⁷² Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. — М., 2011. — С. 182.

своєм розумінні». Гостроти ситуації додавали необхідність постійної участі українських козаків у Північній війні, в придушенні повстань на околицях країни, а також зміщення театру військових дій у бік Малоросії в другій половині 1708 р., що породжувало спокусу перекинутися на бік Карла XII, котрий видавався сильнішим, в марній надії уникнути подальших військових тягот і зміцнити політичну самостійність Гетьманщини. Втім, у світлі розглянутих вище фактів, ми ніяк не можемо вважати «компанейську» реформу однією з реальних причин переходу гетьмана в стан шведського короля.

Переорієнтація українського гетьмана на Шведське королівство, що зняла з порядку денного продовження перетворень, не могла, однак, скасувати об'єктивні обставини, що викликали їх до життя, і в першу чергу розшарування козацтва і, як наслідок, загальне падіння боєздатності городових полків. У 1729 р. гетьман Д. Апостол розділив козаків за майновим принципом на тих, хто відбував військову службу, і тих, хто сплачував спеціальний податок. А в 1736 р. був затверджений і реєстр виборних в 20 тис. осіб⁷³. Так фактично завершилися перетворення, розпочаті Петром I і І. Мазепою в 1707–1708 рр.

---

⁷³ Репан О. Назв. праця. — С. 32–33.